

Hrvoje Matković

STJEPAN RADIĆ U HRVATSKOJ POLITICI POTKRAJ XIX. STOLJEĆA*

Stjepan Radić ulazi u politički život Hrvatske u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća. Bilo je to vrijeme banovanja Khuena Héderváryja obilježeno agresivnom mađarizacijom i svekolikim potčinjavanjem Hrvatske - gospodarskim i političkim - interesima mađarskog vladajućeg vrha. No to je i vrijeme kada na političku scenu Hrvatske stupa nova, mlada generacija s novim idejama i mladenačkim temperamentom. Toj generaciji pripada i Stjepan Radić koji budno prati sva društvena i politička gibanja i formira svoju političku ideologiju i osmišljava svoj politički program. Njegovi politički istupi nagovijestili su pojavu političara velikog formata koji će u prvim desetljećima XX. stoljeća ostaviti trajan biljeg u hrvatskoj političkoj povijesti.

Roden u Trebarjevu Desnom kraj Siska Stjepan Radić je prve sokove života upijao na rodnoj seljačkoj grudi.¹ Roden je 1871. g. kao deveto dijete siromašnih seljaka.² Seljačko porijeklo bitno je utjecalo na njegovo duhovno formiranje, ostavivši trajni trag u njegovu javnom i političkom djelovanju. Svoje porijeklo Radić nije nikada zaboravio ni zanijekao, dapače, okrenutost seljaštvu imat će odlučno značenje u njegovoj cjelokupnoj političkoj aktivnosti. Uočavajući da je seljaštvo najširi sloj hrvatskog naroda, Stjepan Radić je svoj politički program zasnivao na njegovu okupljanju i organiziranju. Krajnji cilj mu je bio pretvaranje hrvatskog seljaštva od objekta u subjekt društvenog i političkog života, što će pridonijeti razvoju i širenju demokratskih ideja i socijalne svijesti, ali i dovršiti proces integracije hrvatskog naroda.

Budući da su Radićevi roditelji bili siromašni, a obitelj vrlo brojna, nisu bili skloni da ga školuju, tim više što je od djetinjstva bio slaba vida. Ipak, kad je završio osnovnu školu, pošao je na daljnje školovanje u Zagreb, gdje je živio kojekako. Dobivao je ručak od Zagrebačkog društva čovječnosti, a ostala sredstva je pribavljao vlastitim radom. I usprkos teškog života u svjedodžbama je iz svih predmeta imao ubilježenu ocjenu "izvrstan", a vladanje "uzorno". Već kao gimnazijalac je iskazivao težnju da upozna krajeve i ljude pa da u vrijeme školskih praznika mnogo putuje. Jedne godine ide do Zemuna i Beograda, druge Slovenijom do Trsta pa dalje preko Istre do Hrvatskog primorja. O onome što je na tim putovanjima vidio marljivo zapisuje u svoj dnevnik. Naročito ga zanimaju seljačka gospodarstva i život seljaka, kakve su škole i da li ih uopće ima, kakvi su putovi i ceste, što narod misli o gospodi i vladi. Odlazi i u Rusiju. Boraveći u Kijevu, brzo je naučio ruski jezik. Njegova darovitost i sklonost prema stranim jezicima učinili su ga kasnije pravim poliglotom.

Određeni činitelj u Radićevu idejnom formiranju bili su kontakti i razgovori s istaknutim znanstvenicima i političarima starije generacije koje je često posjećivao. Među ostalima posjećivao je Strossmayera i Franju Račkoga, zatim Tadiju Smičiklasi, Milana Amruša, Antu Starčevića i druge. Kako je sam zabilježio, Radić se sa Starčevićem susreo nekoliko puta. Razgovarao je s njim dva sata kod župnika Rukavine u Krapinskim Toplicama, zatim jednom u Sisku i dva puta u Zagrebu. Bili su to razgovori nadobudnog

mladića s ostarjelim vođom i ideologom hrvatske nacionalne politike. Posebno je značajan razgovor, kojega je Stjepan Radić vodio sa Starčevićem 1892. godine. Radić mu spocitava da ništa ne radi i ne piše za seljaka, koji je "još jedina naša nada". Postavio mu je tada i pitanje: "Tko će taj narod učiti, ako nećete vi, ja i svi mi drugi, koji smo seljačka djeca?"³ Radićeva okrenutost prema seljaštvu dolazila je već tada do punog izražaja. I u razgovorima s ostalim političarima Radić raspravlja o političkom položaju Hrvatske, o političkim prilikama u nas i u svojim političkim idejama. Sam je zapisao da je to za njega bila "osobita politička škola". U tim susretima on, zapravo, izgrađuje svoj politički stav, pa u jednoj zdravici, koju je kao maturant izrekao u Krapinskim Toplicama, kaže: "Ne pijem ni za Starčevića, ni za Strossmayera, nego za Hrvatsku i Slavenstvo."⁴

Banovanje Khuena Héderváryja potvrđivale su činjenicu da je on došao u Hrvatsku sa zadatkom da je potpuno potčini Mađarskoj. Stoga i ne iznenađuje Radićev oštar prosvjed protiv Khuenove politike na proslavi 300-godišnjice sisačke bitke i pobjede bana Tome Erdödyja nad Turcima. Proslava je održana u Sisku 1893. godine i na njoj je Stjepan Radić zastupao hrvatske sveučilištarce. On je oštro reagirao na govor sisačkog gradonačelnika, koji je nazdravljao Khuenu. Radić je rekao: "Mi ovdje slavimo 300-godišnjicu pobjede hrvatskoga bana, a ne slavimo desetgodišnjicu pašovanja mađarskoga husara, koji se sam u Saboru nazvao tim imenom i još rekao da se ponosi s tim nazivom."⁵ Zbog toga je optužen i izveden pred sud. Glavna rasprava održana je u Sudbenom stolu u Petrinji 13. listopada 1893. godine. Radić je osuđen na četiri mjeseca zatvora, pa je kaznu i izdržavao u Petrinji od 20. listopada 1893. do 20. veljače 1894. godine. Prije sudskog procesa prvi je put boravio u Pragu, a boraveći u zatvoru u Petrinji usavršio se u češkom jeziku, započevši tako svoju kasnije prokušanu praksu da zatvor iskoristi za učenje još jednog stranog jezika ili da se usavrši u onome kojega je već donekle poznao. To svladavanje češkog jezika u petrinjskom zatvoru predstavljalo je novu odrednicu u Radićevu formiranju i političkom djelovanju. Nakon puštanja na slobodu Stjepan Radić je otišao u Prag, gdje nastavlja studije na tamošnjem Pravnom fakultetu. Tamo se povezuje s ljudima iz češke kulture i politike, što će se višesmjerno odraziti na njegov budući rad, na njegove poglede i konstituiranje političkog programa.

U formiranju mladog Radića Češka i Prag imaju posebno i izuzetno važno mjesto. I ne samo u idejno-programatskom smislu, nego i u kasnijem javnom i političkom djelovanju, a i u privatnom, obiteljskom životu.

Došavši u Prag Stjepan Radić se aktivno uključuje u rad akademskog društva *Slavia* održavanjem tečajeva hrvatskog i ruskog jezika. Sudjelovao je i na studentskim priredbama i sklopio prijateljstva s mnogim češkim kolegama, od kojih su neki kasnije postali istaknute ličnosti češkog javnog života. U jednom pismu bratu Ivanu, upućenom iz Praga, piše: "...Marljivo učim i sve više valjanih i novih stvari čujem i vidim, kao što sve više valjanih ljudi upoznajem". A na kraju pisma dodaje i ovo: "...Ja sam posvema sretan i ovako, jer se po mogućnostima pripravljam da danas sutra uz pomoć pravednoga i vječnoga Boga i iskrenih i vjernih prijatelja ujedinim i oslobodim Hrvatsku, našu od Boga nam danu domovinu".⁶ Te je riječi Radić zapisao s tek navršene dvadeset i dvije godine.

Prigodom jednog izleta u Karlov Tyn kod Praga pred školski raspust 1894. Stjepan Radić je upoznao mladu češku učiteljicu Mariju (Marženku) Dvořákovu. To se poznanstvo pretvorilo u veliku i uzajamnu ljubav. U pismu Mariji (datiranom 26. siječnja 1895.) naslovljenom "Najmilija", Radić svojoj miljenici upućuje upućuje sljedeće riječi: "Liepo je, blaženo imati vjernu sestru, iskrena prijatelja, ali ni prijatelj ni sestra ne mogu ciele svoje sudbine spojiti s tvojom; ali kad nađeš biće komu možeš reći, da ga ljubiš, biće, koje te i od prirode popunjuje, kad osim toga to biće sve tvoje misli razumije, a i ti se i sa svom njegovom dušom složiš, onda ne znam, može li biti većega sretnika na zemlji. A takav sretnik sam ja, ili bolje: takvi sretnici smo mi".⁷ Ta je veza kasnije završila sklapanjem braka, što je Stjepana Radića više i snažnije emocionalno vezalo za Prag i Češku.

Na jednoj dačkoj skupštini, održanoj u Pragu ujesen 1894., Stjepan Radić se sukobio s policijskim komesarom. Naime, kada je komesar nakon burnog odobravanja jednom govorniku skupštinu raspustio, Radić se tome usprotivio burno prosvjedujući protiv takvog postupka. Zbog toga je bio uhićen, pa zatim osuđen na deset dana zatvora i najzad protjeran iz svih zemalja u austrijskom dijelu Dvojne Monarhije. Raspravljajući s policijskim komesarom, hapšenje i boravak u zatvoru Radić je opisao u crtici "Tajna praškog redarstva", objavljenoj u trećem svesku svojih *Uzničkih uspomena*.⁸ Kad ga je policijski službenik - piše Radić - nazvao "ugarskim pripadnikom", oštro je reagirao riječima: "Gospodine savjetniče, ja sam Hrvat i hrvatski pripadnik ili bolje reći hrvatski državljanin". A kad mu je službenik priopćio izgon, Radić protestira: "Zašto vi u Pragu baš svi i svuda držite, da je Hrvatska u Ugarskoj, te sad i mene gonite na granicu Ugarske umjesto na granice Hrvatske". Nakon odluke o protjerivanju iz austrijskog dijela Monarhije i Senat Praškog sveučilišta 15. prosinca 1894. donio je svoju odluku prema kojoj je Stjepan Radić - kako je zabilježeno u njegovu indeksu - *pro omnem tempus futurum relegatus est*, tj. zauvijek isključen (odstranjen). No to nije prekinulo njegove veze s Pragom i Češkom. On će se tamo ponovno vratiti.

Napustivši Prag Radić odlazi u Budimpeštu i upisuje se na Sveučilište. Tamo ne ostaje dugo i već ujesen 1895. u Zagrebu sudjeluje u studentskim demonstracijama prigodom boravka cara i kralja Franje Josipa I. u glavnom gradu Hrvatske. U središtu Zagreba, na trgu bana Jelačića, ispred banova spomenika, studenti su uz bučne proteste spalili mađarsku trobojnicu. Policija je uhapsila velik broj studenata, a među njima i Stjepana Radića. Pred Sudbenim stolom u Zagrebu održana je rasprava protiv 54 studenta, pa su im na kraju izrečene i kazne. Najveću kaznu dobio je Stjepan Radić: osuđen je na šest mjeseci strogog zatvora.⁹ Po izlasku iz zatvora neko je vrijeme boravio u Moskvi,¹⁰ a onda se potkraj 1896. - unatoč policijskoj zabrani vraća u Prag. Zajedno s grupom studenata iz Hrvatske (a to su pretežno bili oni, koji zbog spaljivanja mađarske trobojnice nisu mogli nastaviti studije u Zagrebu, pa su prešli u Prag) priprema izdavanje časopisa *Hrvatska misao*. Sam je trebao postati glavnim urednikom časopisa, ali je zbog namjere da uskoro ode u Pariz i nastavi studij na Slobodnoj školi političkih znanosti, to mjesto prepustio Čehu Františku Hlavačeku. U prvom broju časopisa tiskan je i Radićev tekst: programatski uvodnik pod naslovom "Što hoćemo", u kojem napada mađaronstvo i mađaronsku vladu. Kritički se osvrće i na hrvatsku oporbu, koja pruža "žalostan pri-

mjer osobnih razmirica, stranačke nesnošljivosti i političkog dogmatizma". U istom broju Stjepan Radić objavljuje i članak "Hrvatski ideali". Kada je sljedeće 1898. godine časopis *Hrvatska misao* preimenovan u *Novo doba*, on nastavlja suradnju i u novom časopisu. U njemu objavljuje i svoju raspravu "O pripravi za rad u narodnoj politici".

U lipnju 1899. Stjepan Radić završava studije u Parizu i diplomira s radnjom "Suvremena Hrvatska i Južni Slaveni". Nakon toga se vraća u Prag gdje nastavlja intenzivnu publicističku (i političku) djelatnost. Radić tada javno djeluje kao češki publicist služeći se češkim jezikom. Svoje priloge tiska u tjedniku *Samostalnost*, organu napredne stranke, u *Radikální Listy*, organu Radikalne stranke, te u časopisu *Slovanský Přehled*, književnoj reviji *Osveta* i polumjesečniku *Rozhledy*. To Radićevo osebujno istupanje u javnosti podsjetilo je prašku policiju da je on 1894. bio protjeran, pa ga je pozvala da napusti Prag i Češku (kao i cijelu austrijsku polovicu Monarhije). Napustivši Prag Radić ne prekida svoje veze s Češkom. Svoje priloge šalje u više čeških listova (*Hlas Národa*, *Narodni Listy*, *Češki demokracie*). U to je vrijeme napisao i svoju poznatu političku raspravu *Slovenská politika v Habsburské monarchii* na češkom jeziku u kojoj je po prvi puta raspravio koncepciju rješavanja političkih pitanja Austro-Ugarske Monarhije sa stajališta slavenskih naroda.¹¹

Dugo boravljenje Stjepana Radića u Pragu nesumnjivo je imalo veliko značenje za njegovo idejno formiranje. Tome je posebno pridonijelo poznanstvo s češkim nacionalnim ideologom Tomašom Masarykom. Sam je zapisao (Moj politički životopis, Božićnica 1926.) da se s Masarykom upoznao već 1894., ali se s njim sprijateljio 1899. godine. Radić je temeljito proučio Masarykovo djelo *Česká otázka* (Češko pitanje), pa zatim *Naše nynější krise* (Naše sadašnje krize), objavljeno 1896. godine, u kojem je našao izvjesnu podudarnost svojih i Masarykovih stajališta. Mada je Masaryka smatrao "oličenjem svojih plemenitih želja", Radić ga ipak nije nekritički slijedio. Tako mu je npr. zamjerao nepoznavanje hrvatskih prilika i izvjesno "srbofilstvo", što - po Radićevu mišljenju - veoma smeta proširenju njegovih (Masarykovih) ideja u hrvatskoj javnosti.

U tekstovima koje je Radić objavljivao potkraj 80-ih godina XIX. st. lako su uočljivi "apostolski rad" među narodom, zahtjev da pojedinac izgrađuje svoj značaj, nastojanje da svom djelu dade etički smisao i opravdanost, te da postavi dugoročne ciljeve svoje aktivnosti, a sve je to preuzeo iz Masarykove idejne ostavštine. I Radićeva *misao* o "humanitetnom nacionalizmu" također je jedna od temeljnih zasada Masarykova učenja. Za Radića kao i za Masaryka početak akcije mora biti svjesna i jasna *misao*. Utjecaj Masaryka na Stjepana Radića nije prijeporan, a Radić je svoja u praškom obzorju formulirana shvaćanja označio kao "realni idealizam" ili "idealni realizam".¹²

Kad se Stjepan Radić 1902. definitivno preselio u Zagreb, i dalje je nastavio surađivati u praškim listovima. Objavljivao je i manje brošure i knjige na češkom jeziku. U Zagrebu pak objavljuje radove o češkim nacionalnim problemima. Premda se tada uključuje u hrvatsku politiku angažiranjem u hrvatskoj opoziciji, narodnom pokretu 1903. godine i najzad u radu na osnivanju Hrvatske pučke seljačke stranke, Radić češće navraća u Prag. Godine 1908. sudjeluje u radu *Slavenskog kongresa* i tamo upoznaje mnoge istaknute ličnosti iz slavenskih zemalja (Češke, Slovačke, Poljske, Rusije). Tu je bio u prilici da im neposredno objašnjava svoju *misao o slavenskoj uzajamnosti*, koju je njegovao još od stu-

dentskih dana. U duhu slavenske uzajamnosti je i njegov prijedlog da se objave slovnice i rječnici za učenje svih slavenskih jezika, a da se u sve srednje škole već u prvom razredu uvede učenje *češkog jezika*. To je objašnjavao stvaranjem mogućnosti da se hrvatski mladići brzo uključe u češke praktične škole, jer su u pogledu praktičnog gospodarskog nauka - utvrđuje Radić - "... u tome času prvi slavenski, dapače, i prvi europski narod".¹³

Misao o slavenskoj uzajamnosti očito je bila podloga Radićevoj *austroslavističkoj koncepciji* o preuređenju Habsburške Monarhije i njenom pretvaranju u Podunavsku federaciju, koja bi se sastojala od pet država: češke, ugarske, galičke, alpinske i hrvatske. U duhu te koncepcije, koja je svoje ishodište imala u Češkoj, Stjepan Radić je smatrao da Habsburška Monarhija nije ni njemačka, ni mađarska, već mnogo više češko-slovačka, poljsko-rusinska i južnoslavenska.¹⁴

Stjepan Radić je nesumnjivo posjedovao snažan osjećaj za političku stvarnost. Taj se osjećaj pretvarao u uvjerenje i ideološki stav, za koji je želio pridobiti što širi krug sljedbenika. On je vjerovao da u narodu postoji "čvrsti društveni temelj i da taj temelj treba sačuvati i proširiti radi izgradnje gospodarske blagodati i narodne samostalnosti". A taj temelj je hrvatski puk, zapravo, hrvatsko seljaštvo. Spas - prema riječima Radića - treba tražiti "u smišljenom, neumornom apostolskom radu među narodom". U tim se riječima već nazire budući osnivač seljačke stranke. U svom idejnom formiranju i političkom istupanju Stjepan Radić, osim borbe za hrvatske nacionalne ideale, obuhvatio je sveslavenske etičke i kulturne ideale. Za tu široku slavensku koncepciju Radića je još u ranoj mladosti nadahnjivao Franjo Rački. Boravak u češkoj sredini samo ju je produbljivao i učvršćivao iskustvom tamošnje teške nacionalne borbe.

Već u ranoj etapi svog političkog djelovanja Stjepan Radić je izgradio svoj stav prema crkvi. On se odlučno suprotstavio pokušaju nekih crkvenih krugova da djeluju politički i da koriste crkvene institucije, kako bi probudene društvene snage podredile svojim interesima. Radić se često izjašnjavao kao kršćanin, ali je odbijao "srednjovjekovnu jednostranost koja nužno vodi ne samo do robovanja slobodne misli, nego i do robovanja zdravog, aktivnog kršćanstva pretjeranom aktivnom asketizmu, do porobljavanja puka od strane aristokratske, ekskluzivne i sebične (makar ona bila po svom porijeklu iz naroda) više hijerarhije."¹⁵ Taj svoj antiklerikalizam Stjepan Radić je dosljedno zastupao cijeloga života.

Slično kao i brat Antun, Stjepan Radić se zanosio "narodnjaštvom". Njegov stav prema kulturi u to doba u stvari je bio "narodnjački". On se zalaže za održavanje onoga što je narod sačuvao: narodnu nošnju, pjesme i običaje. To je po njegovu mišljenju "prava narodna kultura". On vjeruje u moralnu i duhovnu moć naroda koja će riješiti najteža i najmučnija pitanja.¹⁶

Stjepan Radić pripada onom naraštaju hrvatskih političara koji su stupili na političku scenu u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća. Pripada, zapravo, generaciji koja je ušla u politički život 1895. godine i koja je unijela nove ideje u tadanju hrvatsku političku stvarnost. Radić se osobno okrenuo najbrojnijem sloju hrvatskog pučanstva - seljaštvu, a poticaje za svoje idejno formiranje crpio je - kako se iz prethodnog teksta vidi - iz različitih izvorišta. Upravo u 90-im godinama XIX. st. izvršena je idejna priprema za početak njegove dinamične političke aktivnosti koje će ga učiniti neospornim vođom hrvatskog naroda.

Zaključak

Stjepan Radić započinje svoje političko djelovanje u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća. To je vrijeme kada na političku scenu Hrvatske stupa nova, mlada generacija kojoj pripada i Radić. Za njegovo političko formiranje posebno je značajno seljačko porijeklo, koje će ga usmjeriti prema seljaštvu kao najbrojnijem dijelu hrvatskog društva. Radić se vrlo rano zalaže za pretvaranje hrvatskog seljaštva od objekta u subjekt društvenog i političkog života, što će pridonijeti razvoju i širenju demokratskih ideja i socijalne svijesti, ali i dovršiti proces integracije hrvatskog naroda. Veliko značenje u formiranju mladog Radića imao je boravak u Pragu. Naime, zbog sudjelovanja u studentskim demonstracijama i spaljivanju mađarske trobojnice 1895. na trgu bana Jelačića u Zagrebu Radić je osuđen na šest mjeseci zatvora i udaljen sa zagrebačkog sveučilišta. Tada nastavlja studije u Pragu, gdje se povezuje s ljudima iz češke kulture i politike. Upoznaje i političke spise Tomaša Masaryka, iz kojih usvaja mnoge temeljne zasljeđe i ugrađuje ih u svoj politički program. Radić je studirao i u Parizu, gdje je na izmaku stoljeća na Visokoj političkoj školi diplomirao političke znanosti. Kada se 1902. godine konačno preselio u Zagreb, nastavio je političku aktivnost i pripremao organiziranje hrvatskog seljaštva u novu političku stranku. U oblikovanju Radićeve političke misli važno mjesto ima ideja o slavenskoj uzajamnosti koja postaje podloga njegove austroslavističke koncepcije. Na toj koncepciji će temeljiti svoj program pretvaranja Habsburške Monarhije u Podunavsku federaciju. Stjepan Radić je već u mladim danima iskazivao osobine dinamične ličnosti s jakim osjećajem za političku stvarnost, što će ga kasnije učiniti neospornim vodom hrvatskog naroda.

Bilješke

* Ovaj je prilog prošireni i bilješkama snabdjeveni tekst referata pročitano na 18. znanstvenom skupu povjesničara bivše Republike Čehoslovačke i bivše SFR Jugoslavije, koji je održan u Beogradu 17. i 18. rujna 1984., a na kojem su sudjelovali i povjesničari iz Hrvatske. Referat u prvobitnom, kraćem opsegu objavljen je u zborniku radova *Idejna i politička kretanja kod jugoslavenskih naroda, Čeha i Slovaka u drugoj polovini XIX. veka* (Beograd 1987).

¹ O problematici djelovanja Stjepana Radića u navedenom razdoblju pisao je Jaroslav Šidak, *Idejno sazrijevanje Stjepana Radića* u časopisu *Sodobnost*, Ljubljana 1940. Prilog je uvršten u Šidakovu knjigu *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb 1973. (str. 379-389). Bogdan Krizman u zbirci građe pod naslovom *Korespondencija Stjepana Radića 1885.-1918.* (Zagreb 1972.) objavio je opsežnu uvodnu studiju "Stjepan Radić - život, misao, djelo" u kojoj je obrađeno i mladenačko doba Stjepana Radića s mnogo faktografskih pojedinosti. Vladimir Štastný objavio je rad *Stjepan Radić a české pokrokové hnutí, Slovanský přehled*, 3/1972. U novije vrijeme to razdoblje Radićeve djelovanja obradila je Branka Boban u knjizi *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića* (Zagreb 1998.) u prvom poglavlju "Izgradnja temeljnih pogleda na svijet i politiku (1885.-1900)."

² Roditelji Stjepana Radića Imbro i Jana, rođena Posilović, imali su jedanaestero djece: Kata, Andrija, Pavao, Josip, Ivan, Pavao, Marija, Antun, Stjepan, Tomo i Kata. Dva imena - Kata i Pavao - ponavljaju se, jer su prva djeca nazvana tim imenom umrla u prvim tjednima života.

³ Opis susreta Stjepana Radića i Ante Starčevića 1892. godine donosi Josip **Horvat** u knjizi *Ante Starčević*, Zagreb, 1940., str. 85-87 prema bilježenju S. Radića.

⁴ Bogdan **Krizman**, *Korespondencija Stjepana Radića*, Zagreb 1972., sv. 1, str. 27.

⁵ Isto.

⁶ Isto, str. 91-92. - Pismo Stjepana Radića bratu Ivanu Radiću upućeno iz Praga 21. rujna 1893.

⁷ Isto, str. 127. - Pismo Stjepana Radića Mariji Dvořákovoj upućenoj iz Zagreba 26. svibnja 1895.

⁸ Stjepan **Radić**, *Uzničke uspomene*, III. dio, Zagreb 1929., drugo izdanje, u nakladi Slavonske knjižare Stjepana i Marije Radić. Knjiga je malog formata i ima 145 stranica, a sadrži osam crtica o političkim progonima autora. Jedna od tih crtica naslovljena je "Tajna praškog zatvora" (str. 56-73).

⁹ Stjepan Radić je izdržavao kaznu u zatvoru Sudbenog stola u Bjelovaru od 16. studenoga 1895. do 16. svibnja 1896. godine. Po izdržavanju kazne službeno je sproveden u općinu Martinska Ves, u kojoj je bilo i njegovo rodno selo Trebarjevo Desno.

¹⁰ U Moskvu je Radić stigao potkraj lipnja 1896. godine. Našao je stan i opskrbu kod poljske obitelji liječnika Kržanovskog, kojemu je podučavao mladeg sina u ruskom jeziku. Stalno je čitao ruske novine i časopise te knjige ruskih pisaca. Zalazio je među moskovske izvošćike (kočijaše), radnike, studente i srednjoškolce i neprekidno primao nove pobude za svoja shvaćanja.

¹¹ O Radićevu boravku u Pragu vidi moj prilog *Stjepan Radić i Prag*, *Hrvatska revija* 1-2/1995., str. 51-60.

¹² Jaroslav **Šidak**, *Studije...*, str. 386.

¹³ Bogdan **Krizman**, *Korespondencija...*, str. 45.

¹⁴ Prvu sistematski obrazloženu doktrinu o austroslavizmu dao je Čeh Lav Thun četrdesetih godina XIX. stoljeća. Ona je postala bitnom odrednicom djelovanja i mnogih hrvatskih političara u XIX. i početkom XX. stoljeća, pa i Stjepana Radića. U duhu te koncepcije Radić je utvrdio da Slaveni čine većinu stanovništva Austro-Ugarske Monarhije. Naime, oni broje više od 23 milijuna žitelja Monarhije, dok svih drugih naroda ima 22 milijuna, a tu su uračunati i Rumunji koji će - smatra Radić - uvijek ići zajedno sa Slavenima. U predloženoj Podunavskoj federaciji Radić predviđa da bi svaka od pet država bila politički samostalna i nezavisna, a povezali bi ih, pored osobe vladara, i zajednički poslovi. Prema Radićevoj zamisli, oko Hrvatske bi se morale okupiti sve južnoslavenske zemlje u Monarhiji u obliku hrvatsko-slovensko-srpske banovine. U Podunavskoj federaciji od pet federalnih država, tri bi bile slavenske. Odnos Hrvatske prema Ugarskoj temeljito bi se izmijenio, jer bi hrvatska država - uvećana ostalim južnoslavenskim zemljama u Monarhiji - imala zajedničke poslove samo s cjelokupnom Monarhijom.

¹⁵ Jaroslav **Šidak**, *Studije...*, str. 385.

¹⁶ Isto, str. 38.